

Incorporació dels mandats de gènere a la infància

Avaluació d'una prova pilot d'educació sexual en
educació primària

Autoría: Sandra Cundines Antelo
Revisió: sexualitatS – Educació sexual feminista
Il·lustració de la portada: María Romero García
Edició: SIDA STUDI
Any d'edició: 2020

Aquest document ha estat possible gràcies al treball col·laboratiu de totes les persones que formen l'equip de SIDA STUDI.

Amb el suport de:

Index

- 1** Introducció (3)
- 2** Objectius del projecte (4)
- 3** Marc teòric (4)
- 4** Metodologia (6)
- 5** Disseny de l'avaluació
 - 5.1** Objectius de l'avaluació (7)
 - 5.2** Preguntes de l'avaluació (8)
 - 5.3** Creació d'indicadors (8)
 - 5.4** Qüestionaris per als infants (9)
 - 5.5** Guió per a les entrevistes semidirigides amb professorat i famílies (10)
- 6** Treball de camp
 - 6.1** Definició de l'objecte d'observació (11)
 - 6.2** Observació dels tallers de sexualitat per a infants (13)
 - 6.3** Entrevistes en profunditat (14)
- 7** Resultats de l'avaluació (14)
- 8** Conclusions generals (18)
- 9** Bibliografia (23)

Introducció

Aquest informe és una presentació reduïda dels resultats obtinguts pel projecte “Incorporació dels mandats de gènere a la infància: Avaluació d’una prova pilot d’educació afectivo-sexual en educació primària”, realitzat dins del marc del projecte Evalúa+ de SIDA STUDI. El projecte és una recerca avaluativa sobre les intervencions que SIDA STUDI¹ ha realitzat en escoles de primària de la ciutat de Barcelona. Aquestes intervencions han consistit en tallers d’educació sexual amb infants de 3r a 6è de primària, formacions orientades a l’equip docent de les escoles i xerrades per a famílies. També incloem en el projecte la planificació de les intervencions, que han suposat reunions de gestió, debat i converses amb els equips dels centres i algunes famílies que s’han implicat en el procés per portar l’educació sexual a les aules. Les intervencions d’aquesta prova pilot s’han desenvolupat durant l’any 2019, tot i que se n’han fet amb alumnes de primària des de l’any 2017.

En aquest informe es detallaran de forma sintètica les activitats realitzades i els resultats obtinguts fins ara. Cal assenyalar, tanmateix, que el projecte té un abast més ampli i no es dona per finalitzat, ja que ha obert qüestions no contemplades abans de la seva planificació. Quan es van dissenyar les intervencions i la seva avaluació, SIDA STUDI comptava aproximadament amb una experiència de dos anys de treball amb infants, mentre que les intervencions amb estudiants de secundària estaven plenament consolidades dins la llarga trajectòria de l’entitat. Fer el pas cap a la infància era quelcom desitjat i reivindicat des de feia temps: les intervencions amb adolescents demostraven i demostren contínuament que amb l’educació sexual fem tard, que la intervenció a edats primerenques és necessària i és un dret dels nens i nenes. Tot i aquesta convicció, que a més a més avalen organismes internacionals², diversos estudis, entitats i organitzacions, relacionar obertament sexualitat i infància no ha estat una tasca fàcil. Les dificultats trobades durant el treball de camp, així com durant l’elaboració del marc teòric³, ens han obert un horitzó molt més complex del que prevèiem i ara ens insten a continuar avançant en aquesta temàtica durant l’any 2020.

A continuació mostrem com s’ha desenvolupat el projecte, les activitats que s’han portat a terme, els resultats obtinguts, les conclusions i algunes propostes de futur.

1 Les intervencions han estat dissenyades i implementades per l’equip tècnic de SIDA STUDI.

2 El document “Standars for sexuality education in Europe”, publicat el 2010 per l’oficina de l’Organització Mundial de la Salut (OMS) a Europa estableix una matriu amb els diversos aspectes que s’han de tractar, des de la infància fins a la Joventut.

3 Ens hem trobat no només amb la manca d’experiències d’intervenció en educació sexual a la infància i les seves avaluacions, com ja ressaltàvem en la convocatòria d’aquest projecte, sinó també amb una manca absoluta d’estudis sobre sexualitat infantil fora dels camps de la biomedicina i la sexologia. Aquestes dues disciplines segueixen models d’interpretació de la sexualitat humana fonamentats en postulats del segle XIX i principis del XX, construïts a partir d’una concepció de la sexualitat lligada a la reproducció, l’heterosexualitat i la dominació de l’home sobre la dona com a receptora passiva del desig masculí (Moore i Reynolds, 2018). Aquesta concepció ha portat a establir unes determinades etapes de desenvolupament “normals” per les quals se suposa que els i les infants han de passar fins a convertir-se en adults sexualment funcionals. Tot i que la sexologia ha reconvertit les “anormalitats” i “desviacions” freudianes en “filies” no necessàriament patològiques (o no en tots els casos), no ha trencat amb el paradigma inicial.

Objectius del projecte

Si bé els objectius principals del projecte original eren la valoració dels resultats i de l'impacte d'aquesta prova pilot, la comprensió de com es defineixen i cristal·litzen les normes de gènere en l'entorn de l'escola ha esdevingut un element clau, un indicador de primer ordre, per a valorar les intervencions en educació sexual. No es tractava només d'obtenir evidència sobre el funcionament de les nostres propostes pedagògiques, d'entendre què funciona bé i quines són les necessitats de la comunitat educativa a primària, o de detectar quines són les temàtiques i com s'haurien d'adaptar al context de l'escola i al llenguatge i al món infantils; es tractava d'observar també què estava passant amb relació a la sexualitat. Perquè si els i les adolescents arriben als nostres tallers amb unes idees sobre la sexualitat, les relacions, les identitats sexuals i els rols de gènere molt conformades, molt clares, intuïm que aquests coneixements s'estan instaurant (a vegades com a veritats inqüestionables) des de molt abans. Però si la sexualitat, més enllà de la reproducció, no forma part del currículum oficial, com és que els i les joves en saben tant? Aquest aprenentatge es dona a tots els àmbits de la vida, forma part de la quotidianitat. L'escola és un lloc on, igual com altres facetes relacionals de la vida, el desenvolupament de la sexualitat es viu amb intensitat⁴.

Entre els objectius específics teníem: detectar com s'incorporen els diferents missatges sobre sexualitat, posar a prova la nostra teoria del programa i la nostra metodologia d'intervenció, compartir les eines generades i els resultats obtinguts, i fer recomanacions sobre els continguts que considerem

Marc teòric

Partim d'un marc teòric feminista, prenent com referent la proposta d'avaluació feminista elaborada per Sielbeck-Bowen et al. (2002), que defineixen sis punts per a la reflexió: l'avaluació és una activitat política; busca desvelar allò que condueix a una injustícia social; la discriminació és sistèmica i estructural; el coneixement és una font de poder; els valors i els coneixements són contingents; determinats coneixements tenen més valor social que altres.

Un marc feminista considera que el coneixement està subjecte a marcs d'interpretació i a relacions de poder i metodològicament tracta d'escoltar les diferents veus en contextos on es privilegien uns coneixements davant d'altres (Podems: 2010).

La tradició del construccionisme social ens ha permès concebre la sexualitat com un dispositiu discursiu de poder (Foucault: 2005), constituït històricament per la proliferació de discursos sobre què és la sexualitat, la seva funció, els models de normalitat i les definicions de certes pràctiques com a anormals, desviades o patològiques. Aquest procés ha dut a una concepció occidental del sexe que el lliga indefectiblement a la reproducció, centrat en la genitalitat, en el coit, heterosexual, generitzat de forma binària (produeix homes i dones i associa a uns i altres funcions diferents i intransferibles) i basat en el domini de l'home sobre la dona.

⁴ Tal com assenyalen Epstein i Johnson (2000), l'associació de l'escola amb l'àmbit públic i la negació de la sexualitat en els infants ha tirat un vel sobre aquest tema. Això no obstant, durant la seva recerca sobre identitat sexual, feta a partir d'una gran quantitat d'entrevistes, s'han trobat referències constants a experiències viscudes a l'escola.

Occident ha regulat el sexe des del segle XIX. Del control religiós, moral i legal del segle XIX, hem passat a un paradigma biomèdic que ha definit els seus límits i el model de normalitat. Posteriorment, la Sexologia moderna “allibera” el sexe, el posa al centre com un element necessari i fins i tot obligatori, però no trenca amb el model anterior: “situa el coit i la penetració en el centre de tota relació sexual” (Guasch: 1993, 115). Les perversions de la Sexologia clàssica (tot el que no és heterosexual o té com a finalitat l’orgasme i la penetració vaginal) es converteixen en fílies i són admeses dins d’uns determinats marges de normalitat (apareixen les disfuncions i anorgàsmies, entre d’altres). Durant el segle XX, amb l’epidèmia de la SIDA i el concepte de “sexe segur”, es desenvolupa la vigilància epidemiològica, sense abandonar el model coitocèntric i heteropatriarcal dels models inicials.

En aquesta construcció històrica de la sexualitat, la infància també ha estat modulada i interpretada. La sexualitat i la infància no són coses en si mateixes: són conceptes usats per descriure fenòmens socials i per tant, els límits que dibuixen i els significats que transmeten són discutibles. Es tracta d’identificar les causes, conseqüències i impactes que certes ideologies i polítiques tenen en els infants, en les famílies, en les persones que hi treballen, i en com la infància i la sexualitat són representades (Moore i Reynolds: 2018). En aquest sentit, el discurs dominant sobre sexualitat i infància és un discurs sobre la necessitat de protecció dels infants, sobre els riscos i sobre la idea terrible de l’abús sexual. Segons aquest discurs, cal preservar la innocència de l’infant, i qualsevol manifestació considerada “sexual”, sigui amb si mateixos/as o amb altres nens i nenes, ha de ser intervinguda. La biomedicina, la psicologia i les teories del desenvolupament determinen estadis de normalitat segons les edats, que es corresponen al creixement físic, emocional i cognitiu i creen expectatives de conducta. Per a aquestes teories, el primer determinant funcional és la reproducció (Moore i Reynolds: 2018, 25).

Tot i recollir informació puntual sobre altres espais de relació a través de les entrevistes, hem decidit centrar-nos en l’àmbit de l’escola, perquè es tracta d’un espai de socialització clau per als nens i les nenes. Tal com assenyala Gracia Trujillo (2015), és un espai “fonamental, juntament amb els mitjans de comunicació, en la construcció de subjectivitats (...). Un dels vectors clau en aquesta construcció de subjectivitats és la sexualitat (...) quelcom rellevant per a tot l’alumnat (i professorat), no només el no heterosexual”⁵. Per desenvolupar l’anàlisi de la creació de subjectivitats en el context de les escoles observades, hem parat atenció als processos d’incorporació⁶ i normalització, és a dir, al mode com el discurs dominant esdevé quelcom normal, natural, quotidià, de sentit comú, a com les persones els encarnen amb els seus gestos, amb l’expressió d’emocions (rialles, plors, incomoditat, nosa, etc.), amb la posició dels seus cossos o amb l’ocupació material de l’espai. Durant l’etnografia⁷ hem fet servir el concepte de “marcs d’experiència” (Goffman: 2006) per definir el context en un sentit micro, fixar-nos en com l’espai concret de l’escola facilita la reproducció de rols i com una alteració del marc «habitual» pot donar lloc a diferents actuacions (més endavant explicarem com parlar d’una manera concreta sobre sexualitat provoca reaccions diferents).

5 Traducció pròpia.

6 Fem servir aquest concepte tal com el va descriure Bourdieu (2008). Seguint el concepte de “tècniques corporals” de Marcel Mauss (1979: 337): “les formes en què els homes, societat per societat, fan ús del seu cos d’una forma tradicional”, és a dir, la forma en què el cos és modelat per la societat, Bourdieu denomina incorporació al procés de depòsit en el cos de les disposicions corporals, de les disposicions per a l’acció i l’expressió. La manera d’estar, de portar el cos i el comportament són adoptats mitjançant una pedagogia implícita i afirma: “Fàcilment es pot imaginar quant deu pesar sobre la construcció de la imatge de si i del món l’oposició entre la masculinitat i la feminitat quan aquesta oposició constitueix el principi de divisió fonamental del món social i del món simbòlic” (p. 127).

7 Hem fet servir el mètode etnogràfic, com explicarem en el punt 5 d’aquest informe.

També hem fet servir el concepte de performativitat de gènere tal com l'ha definit Judith Butler (1990) així com les visions sobre la construcció del sexe i del gènere d'autores com Haraway (1995)⁸ i Fausto-Sterling (2006)⁹. Per últim, el concepte d'interseccionalitat (Crenshaw: 2012)¹⁰ ens ha permès identificar la multiplicitat de factors que travessen les persones amb què hem treballat, tenint en compte les condicions materials de la seva existència, la classe social o l'accés a capital cultural, i com interaccionen el racisme i el gènere per conformar models de masculinitat més o menys acceptables i models de feminitat amb diferents horitzons de possibilitat¹¹.

Metodologia

Durant el projecte hem fet servir metodologia feminista i interseccional, és a dir, hem tingut en compte en tot moment les desigualtats estructurals entre homes i dones, atenent també a la diversitat de les dones i a com la seva posició està condicionada per factors diversos com la classe social, l'origen, la religió i les capacitats físiques i cognitives.

Hem fet servir la contextualització i la comparació com a eines per a generar coneixements situats (Haraway: 1991), explicitant els llocs d'enunciació de discurs, així com la descripció de l'entorn, de les condicions materials i socials, i la posició social de les persones amb les quals hem estat treballant. La participació ha estat clau en aquesta recerca avaluativa: hem mirat de recollir les opinions, discursos, relats i experiències de les persones que conformen la comunitat educativa i que han tingut relació amb les intervencions d'educació sexual. Hem intentat recollir la mirada de les dones, de persones no heterosexuales, les visions de les nenes i els nens i les experiències dels i les mestres.

Per a la recollida de dades hem seguit el mètode etnogràfic, basat en la descripció comparativa en interacció amb la teoria, amb dues eines principals: l'observació participant i les entrevistes en profunditat. També hem elaborat una enquesta específica per als nens i nenes de 5è i 6è¹² i hem passat qüestionaris de satisfacció entre totes les persones adultes assistents a les formacions

8 Segons l'autora, les feministes van renunciar al concepte de gènere i això ha comportat que el sexe romanés inamovible i associat a la naturalesa com el gènere a la cultura: "El fracàs es deu en part a no haver historitzat i relativitzat el sexe i les arrels històrico-epistemològiques de la lògica de l'anàlisi implicada en la distinció sexe/gènere i en cada membre de la parella" (Haraway: 1991, 229).

9 L'autora fa un recorregut històric de la construcció de la diferència sexual per part de les ciències biològiques, amb la tesi central que «etiquetar algú com a home o dona és una decisió social (...) només la nostra concepció del gènere, i no la ciència, pot definir el nostre sexe» (2006: 17).

10 Crenshaw encunya el concepte per analitzar con el sexe, la raça i la classe no són circumstàncies sumatòries sinó una interrelació que posiciona a les dones de color en un lloc social determinat amb multiplicitat de conseqüències. En el seu estudi sobre les cases d'acollida per a dones de color i llatines als EE.UU afirma: "(...) estudio com les experiències de les dones de color són freqüentment el producte de la intersecció dels patrons racistes i sexistes, de manera que ni el feminisme ni l'antiracisme inclouen les seves experiències". Defineix la interseccionalitat estructural com "les formes en què la posició de les dones de color fa que la violència domèstica, la violació i la recuperació siguin qualitativament diferents de les que pateixen les dones blanques" i la interseccionalitat política com "com les polítiques feministes i antiracistes han funcionat conjuntament per relegar la qüestió de la violència contra les dones de color".

11 Amb "horitzons de possibilitat" ens referim a allò que s'espera de les nenes segons el seu origen de classe, cultural i ètnic.

12 El qüestionari *ad hoc* es pot consultar en el punt 5.4 d'aquest informe.

Disseny de l'avaluació

El disseny de l'avaluació respon a la necessitat de realitzar una recerca qualitativa amb observació directa i entrevistes en profunditat. A continuació, especifiquem les fases i continguts del disseny:

5.1 Objectius de l'avaluació

Els objectius de l'avaluació¹³ no s'han de confondre amb els objectius del programa avaluat (la prova pilot d'educació sexual a primària) ni amb els objectius generals d'aquest projecte, tot i estar englobats en ell.

Objectius generals	Objectius específics	Objectius operatius
1- Omplir un buit respecte a l'avaluació de les intervencions en educació afectivo-sexual amb infants per respondre a preguntes que són del tot actuals i urgents: a quines edats s'ha de començar a intervenir, amb quina metodologia i amb quins continguts i, sobretot, com l'educació afectivo-sexual pot contribuir a la disminució de les desigualtats entre homes i dones.	1.1. Valorar el funcionament del programa. Posar a prova la nostra teoria del programa i la metodologia de la intervenció.	1.1.1. Diagnòs, mapa d'actors, formulació de preguntes d'avaluació i calendarització. 1.1.2. Operativització dels indicadors. 1.1.3. Elaboració de preguntes a partir dels indicadors, composició del qüestionari. 1.1.4. Observació no participant durant les activitats del programa. 1.1.5. Enviament de qüestionaris abans i després a professionals i famílies, i repartiment de qüestionaris després de les activitats amb els infants. Recollida i buidatge. 1.1.6. Preparació de les entrevistes semidirigides, contacte amb participants, trobada i realització de les entrevistes.
2- Contribuir al coneixement sobre l'impacte de l'educació afectivo-sexual, aportant una experiència reproducible i eines d'avaluació especialitzades que puguin ser útils per a altres entitats, organitzacions i institucions que vulguin posar a prova i millorar les intervencions educatives.	2.1. Compartir les eines d'avaluació generades i els resultats de l'avaluació.	2.1.1. Escriptura final de l'informe. 2.1.2. Publicació i difusió de l'informe a la pàgina web de SIDA STUDI. 2.1.3. Publicació de fitxes útils a la secció del projecte Evalúa + de la pàgina web de SIDA STUDI (fitxa sobre l'observació no participant i sobre l'entrevista semiestructurada).
3- Generar evidència que ajudi a promoure l'educació afectivo-sexual des de l'inici del cicle formatiu, amb activitats i continguts adaptats a les necessitats dels i les infants i del seu entorn educatiu.	3.1. Fer recomanacions sobre els continguts per edats per a les intervencions en educació sexual, alhora que promovem la seva eficàcia com a eina de prevenció del masclisme i la LGTBI-fòbia des d'edats primerenques.	3.1.1. Fer recomanacions i Introduir millores en el programa. 3.1.2. Escriptura de l'article a partir de l'informe d'avaluació. Publicació i difusió.

¹³ Les definicions que hem fet servir "d'objectius de l'avaluació", així com la resta de subpunts d'aquest punt 5, es poden consultar a la pàgina web de SIDA STUDI: <http://salutsexual.sidastudi.org/es/zonapedagogica/evalua> [última consulta, 18/11/2019].

5.2 Preguntes de l'avaluació

Vam partir de l'elaboració d'una bateria de preguntes avaluatives per tal de planificar les entrevistes i les observacions:

El programa funciona?
Les temàtiques abordades són pertinents i rellevants?
Els continguts dels tallers amb infants estan adaptats a les edats de les criatures i al context de l'escola?
Què saben nens i nenes sobre sexualitat? Quines preguntes fan? Són capaces de crear significats i interpretar les seves emocions i sensacions? El taller dona eines per això?
La resta de la comunitat educativa (equips docents i famílies) entenen perquè es treballa/ treballarà la sexualitat amb els i les infants i com es farà? Entenen i aproven el programa?
El programa cobreix les seves necessitats i els dona eines?

5.3 Creació d'indicadors

A partir dels objectius de la prova pilot i dels continguts del taller dissenyat específicament pel programa, s'han seleccionat els següents indicadors per a la valoració del funcionament dels tallers. A més a més, s'han elaborat indicadors de realització per a valorar el compliment del projecte d'avaluació.

Els objectius de les intervencions de la prova pilot¹⁴ eren els següents:

1. Introduir la sexualitat com un tema del qual es pot parlar amb naturalitat i respecte alhora.
2. Relacionar la sexualitat amb el plaer i el joc.
3. Promoure el coneixement del propi cos com una forma d'autocura.
4. Celebrar la diversitat corporal.
5. Incidir que trencar amb els estereotips de gènere ens pot fer més lliures.

I aquests els indicadors que vam seleccionar per valorar el funcionament del taller i l'impacte de les intervencions:

Plaer i benestar: El plaer en un sentit ampli és una emoció que ens acompanya durant tota la vida. Aquesta emoció o sentiment ens permet distingir les situacions que ens generen benestar de les que ens generen malestar i és fonamental per al desenvolupament sensorial i cognitiu. Durant els tallers es treballa el plaer, i hem volgut valorar si els i les infants són capaços de connectar-se amb el plaer, identificar-lo i expressar-lo.

Coneixement sobre el cos: Indicador que ens permet valorar com és el coneixement sobre el cos i quines diferències trobem entre el coneixement de la vulva i el del penis.

¹⁴ Hem extret aquests objectius de la planificació de la prova pilot realitzada per l'equip tècnic de SIDA STUDI.

Normes i tabús: A través de mecanismes naturals de reacció podem detectar la incorporació de les normes i tabús sobre la sexualitat, per exemple amb la manifestació de la vergonya i de la por, per la falta de coneixement o dificultats per verbalitzar situacions o parts del cos, la utilització d'eufemismes, etc. Sovint els nens i nenes expressen verbalment les normes quan aquestes són obertament imposades per part dels i les adults.

Feminitat i masculinitat: Detectem quins valors, quines prohibicions i quines prescripcions s'atribueixen a la feminitat i a la masculinitat, tant explícits com implícits.

5.4 Qüestionaris per als i les infants

Vam elaborar un qüestionari específic que hem repartit i recollit en acabar cada un dels tallers amb nens i nenes. L'objectiu del qüestionari era detectar si després del taller els nens i nenes podien expressar situacions de benestar i dibuixar diferents genitals. També volíem conèixer la seva opinió sobre el taller i si els va agradar.

Et demanem que responguis aquest qüestionari per ajudar-nos a millorar.
Aquest qüestionari és anònim.

Quans anys tens? _____

Marca una opció: sóc una nena
 sóc un nen
 no m'identifico ni com un nen ni com una nena

Imagina una situació que et faci sentir molt bé. Com és la situació?

Describeix les sensacions que et provoca la situació:

Sabries dibuixar penis i vulves? Posa-li els noms que recordis a cada part:

penis	vulves

T'ha agradat el taller?

molt / bastant / indiferent / poc / gens ni mica

Què t'ha agradat més?
I menys?

Moltes gràcies!!!!

5.5 Guió per a les entrevistes semidirigides amb professorat i famílies

El guió de les entrevistes es va elaborar entorn de quatre eixos temàtics: l'experiència personal, l'escola, l'experiència a l'aula i l'impacte dels tallers. L'objectiu de les entrevistes era recollir informació de primera mà: opinions, idees i coneixements del professorat sobre la sexualitat, descripcions de l'escola, percepcions sobre el seu alumnat (sobre les seves famílies, sobre el seu coneixement entorn de la sexualitat i sobre les necessitats existents). També volíem conèixer experiències, eines i estratègies que havien fet servir i les necessitats que se'n desprenen. Vam elaborar una bateria de preguntes de les quals no totes s'han formulat a totes les entrevistes. En alguns casos s'ha aprofundit més en uns temes que en d'altres, dependent de l'evolució de la conversa i dels interessos de la persona entrevistada.

En general, vam trobat molt bona disposició a respondre amb sinceritat tot el que es preguntava. Hem volgut realçar la importància dels seus relats, ja que són elles les persones que es troben en "primera línia" amb els nens i nenes i han de fer front a una multiplicitat problemàtiques quotidianes, més enllà de l'educació sexual.

Guió per a les entrevistes amb mestres

1. Experiència personal:

- Quina és la teva funció a l'escola. Des de quan hi treballas?
- Quina és la teva formació? En quin any vas acabar la carrera? Com va ser la teva educació sexual? La recordes: A l'escola, a casa teva, a l'institut, a la carrera? Com a mestra, has tingut oportunitat de formar-te en educació sexual?

2. Com és l'escola?

- Com descriuries el perfil de les famílies? Com és la relació amb les famílies? Responen? Entre mares i pares, qui s'implica més?
- Hi ha diversitat dins l'equip docent (mestres LGTBI)?
- Quan s'ha començat a abordar l'educació sexual a l'escola? Qui ha pres la iniciativa? Hi ha hagut demanda per part de les mares i els pares, de les nenes i els nens?
- Amb quines eines heu comptat. Quines eines heu trobat a faltar? Qui ha participat?

3. Experiència a l'aula:

- Com has abordat la sexualitat a l'aula (canvis en el temps)?
- Quines preguntes fan els nens i nenes?
- Quins comportaments et criden l'atenció i penses que s'han d'intervenir? Per què?
- Com afronteu la segregació entre nens i nenes? A quin curs comença? Com evoluciona?
- Quines diferències observes entre nens i nenes i a partir de quina edat són més importants.?
- Què creus que han de saber els nens i nenes sobre sexualitat?

4. Tallers de SIDA STUDI:

- La formació per a professorat: com definiries l'abans i el després? Què ha canviat?
- Heu pogut parlar dels temes que van sortir?
- Han millorat les relacions dins l'equip docent?
- Sobre la formació amb nenes i nens, has detectat canvis?
- T'han fet preguntes diferents després de la formació?
- Què has trobat a faltar en la formació? Què t'has sorprès?

Per a les entrevistes amb mares i pares hem fet servir un guió semblant, però més obert. Les converses han girat entorn de les seves idees sobre sexualitat, l'educació sexual rebuda, les experiències a casa, la forma d'abordar la sexualitat amb els seus fills i filles, el paper que ha de tenir l'escola i els canvis detectats després de les formacions. Finalment, només hem pogut accedir a tenir converses informals amb una mare i hem pogut fer una entrevista en profunditat amb una altra. Les dificultats per desenvolupar aquestes entrevistes han tingut a veure amb falta de disponibilitat per part de les mares, però sobretot amb el fet que no han accedit a fer l'entrevista amb l'argument que els seus fills o filles encara són massa petits i "per tant" és un tema que "encara no toca". Però aquesta argumentació contrasta amb les sensacions percebudes durant l'observació de les formacions realitzades per SIDA STUDI a mares i pares (una a cada escola), on es compartien pors, necessitats, dubtes i es demostrava un interès generalitzat per la qüestió. A aquestes formacions han assistit una quantitat molt petita de pares, i no hem pogut contactar amb cap pare, de manera que ni tan sols hem pogut intentar realitzar cap entrevista.

De tota manera, esperem realitzar més entrevistes el 2020, durant la continuïtat d'aquest projecte, ja que pensem que les famílies són un element clau per comprendre com es desenvolupa la sexualitat infantil.

Treball de camp

6.1 Definició de l'objecte d'observació

Tal com hem anat veient, l'observació s'ha realitzat durant els tallers d'educació sexual que realitza SIDA STUDI dins el marc d'una prova pilot d'intervenció en educació sexual a primària, i les entrevistes s'han fet en el context de l'escola. També hem pogut circular lliurement per les escoles i observar l'entorn i la disposició de l'espai.

En total, hem observat vuit tallers amb infants de 3è a 6è, dues formacions amb l'equip docent, dues xerrades per a famílies i una reunió de valoració amb l'equip docent.

Dues escoles d'un mateix districte de la ciutat de Barcelona¹⁵

Per acotar l'objecte d'estudi vam decidir realitzar les observacions i les entrevistes en dues de les escoles on s'estava implementant la prova pilot d'educació sexual a primària. Aquesta decisió estava motivada per les possibilitats de comparació que oferia, i també per la necessitat d'ajustar-nos al temps i les condicions materials del projecte.

Es van escollir dues escoles públiques del districte de **** de la ciutat de Barcelona, situades al barri de ****, una a la zona nord del barri i l'altra a la zona sud. A continuació farem una breu descripció de les escoles, a partir de les informacions que ens han proporcionat les entrevistes als equips docents i les descripcions de les pàgines web dels centres:

Escola A

És un centre amb dues línies d'infantil i primària, que aquest curs ha ampliat l'oferta a tres línies de P3 i 1r curs. Té un equip docent conformat per 33 persones, de les quals només 4 són homes.

“Un dels aspectes que es manté de l'època en què l'escola era centre experimental de pràctiques és la tradició d'acollir alumnat estudiant en pràctiques; habitualment ho fem en un nombre més elevat del que ho fan altres escoles ordinàries”¹⁶. Aquesta realitat ens ha afectat en la mesura que dues de les mestres que

¹⁵ Per preservar l'anonimat de les persones que han participat a la recerca, no farem públic el nom de les escoles participants. Anomenarem les escoles com “escola A” i “escola B”.

¹⁶ Extret de la seva pàgina web.

han participat als tallers eren mestres de pràctiques i per tant no hem pogut contactar amb elles per les entrevistes.

En general, el perfil socioeconòmic de les famílies és mitjà-alt, segons ens expliquen les mestres entrevistades. El seu nivell cultural és mitjà-alt i la implicació a l'escola alta, essent la participació de les mares més alta que la dels pares. La majoria són famílies nuclears, amb un fill o dos, que viuen soles en un habitatge suficient per a tots els membres de la família.

L'origen de les famílies és català, espanyol o europeu en un 90%, aproximadament. Hi ha un percentatge de famílies d'origen estranger no europeu que en la majoria d'aules se situa per sota del 10%. Segons algunes mestres, aquestes darreres s'impliquen menys o tenen menys disponibilitat per realitzar reunions, i en alguns casos problemes per entendre el català o el castellà: "Hi ha comunitats amb les quals no hi ha vincle, com les famílies xineses, que si vols una entrevista amb la família has d'anar al bar... hi ha problemes com l'idioma, jo penso. No acabem de trencar... però en general hi ha molta participació" (Entrevista Carme, 24/04/19).

El perfil de l'escola es pot resumir amb les paraules d'una de les mestres: "El percentatge d'immigració és molt baix, el nivell socioeconòmic cultural mitjà-alt. Tot i ser una escola pública, el perfil és més d'una concertada" (Entrevista Inés, 24/10/19).

Escola B

L'escola té una línia d'infantil i primària. L'equip docent està conformat per 18 professionals, dels quals 3 són homes. Es defineix com una escola "integradora i intercultural, apolítica, aconfessional i coeducadora"¹⁷.

Respecte del perfil de les famílies, el centre destaca per la gran quantitat de famílies d'origen estranger no europeu, per la diversitat cultural, religiosa i de racialització.

"Ja saps que a la meva escola hi ha com 'dues escoles', molt entre cometes, una que va de P3 fins a segon i altra de tercer fins a sisè. Perquè de tercer fins a sisè encara la majoria són d'origen estranger i amb dificultats econòmiques també. I de P3 fins a segon, tot i que no és que tots siguin 'autòctons', per dir-ho d'alguna manera, sinó que hi ha també gent que és de fora" (Entrevista Isabel, 7/10/19).

Segons les mestres, en algunes aules més del 90% dels i les alumnes pertanyen a famílies d'origen estranger. En general el seu perfil socioeconòmic és baix. Tot i que asseguren que la gran majoria "arriba a final de mes", tenen dificultats per assumir despeses extres com les colònies que organitza l'escola o les activitats extraescolars. La composició de les famílies és força variada. Hi ha famílies extenses, monoparentals, famílies que conviuen separades d'alguns membres que es troben al seu país d'origen, famílies nuclears amb un, dos i més fills... En alguns casos són els o les germanes grans qui acompanyen les mares a les reunions per fer de traductors/res. La implicació a l'escola és baixa, segons les mestres. En alguns casos, els pares i mares tenen poca disponibilitat per fer reunions, i fins i tot de vegades no es presenten a les cites anuals. Pares i mares acudeixen a les reunions i en molts casos són els pares els que poden comunicar-se millor en català o castellà. En alguns casos són les àvies o germanes grans les que desenvolupen aquest rol. Algunes mestres ens han explicat que, en molts casos, els nens i nenes passen les vacances a la ciutat, o el cap de setmana el passen al supermercat familiar o a casa, en comptes de fer activitats a fora o que impliquin consum (anar al cinema, anar a dinar fora). En alguns casos, també, els nens i nenes han d'ajudar amb tasques domèstiques com la neteja o la cura dels germans més petits.

17 Aquesta descripció es troba a la seva pàgina web.

6.2 Els tallers de sexualitat per a infants

Els tallers s'han desenvolupat en el context de l'aula, amb el grup natural (entre 20 i 25 infants) i amb la presència de la mestra o tutora del grup. En alguns casos, altres mestres de l'escola hi han estat presents com a observadores. La durada dels tallers era d'una hora i trenta minuts.

Durant el taller hem pogut recollir discursos i opinions dels nens i les nenes, recollir el llenguatge que fan servir o observar els seus coneixements sobre sexualitat, però sobretot hem pogut observar com es manifesten corporalment. Hem detectat dues qüestions molt evidents: l'expressió del tabú que suposa la sexualitat i la performativitat de gènere en comportaments típicament "masculins" i "femenins".

"El tallerista expressa que és permès de riure mentre no se'n riguin dels altres. És permès d'expressar vergonya o altres sentiments. A partir d'aquí, quan comença a mencionar paraules com vulva o penis, els i les nenes riuen lliurement. Hi ha una explosió a l'aula que serveix per tranquil·litzar-nos i continuar el taller amb més naturalitat" (Escola A, 5è curs, diari de camp, 22/03/19).

A totes les aules hem sentit rialles, hem vist com els nens i les nenes es movien a la cadira o ens miraven amb els ulls molt oberts, com no donant crèdit al fet de poder parlar tant obertament sobre certes parts del cos. Els infants de 6è, que ja havien tractat la reproducció a l'aula, assenyalaven que es tractava de "l'aparell reproductor", però no s'atrevien a dir altres paraules col·loquials com cony, chocho, polla, etc. També estaven molt atentes quan es parlava de transsexualitat i feien moltes preguntes. Hem vist com, a poc a poc, s'anava trencant el silenci i més nens i nenes participaven al taller. Les preguntes continuaven després dels tallers, segons algunes mestres, cosa que no passava abans de les intervencions.

La participació, però, ha estat diferencial entre nens i nenes, particularment a l'escola B. Tot i que a la majoria d'aules hi havia més nenes que nens, aquests ocupaven més l'espai, feien més intervencions i també se'ls cridava més a l'ordre (cosa que feien principalment les mestres presents a l'aula).

"En acabar el taller els nens es van aixecar de seguida i van jugar a pegar-se, fent bastant soroll i ocupant tota la part de l'aula que queda davant dels penjadors d'abric. Les nenes es van aixecar en silenci i van esperar a tenir espai per passar, alguna va agafar el seu abric bordejant el grup de nens al mig. A l'aula hi havia 14 nenes i 9 nens" (Escola B, 4t curs, diari de camp, 29/04/19).

Sobre el coneixement del cos, en general, els nens i nenes mostraven molt poca noció sobre les parts de la vulva, i bastant coneixement sobre els penis. En els qüestionaris, se'ls demanava dibuixos de genitals: eren capaces de dibuixar penis en diferents posicions, amb testicles i en alguns casos amb pèls, però les vulves consistien, bàsicament, en un triangle dividit en dos per una ratlla, fins i tot després de la formació on es visualitzen diferents dibuixos de vulves. Quan es posava un vídeo amb dibuixos de vulves, molts nens i nenes feien cares de fàstic i també ho expressaven verbalment.

La connexió amb el plaer s'ha treballat a través d'una dinàmica on cada infant fa ús d'un pinzell per acariciar el propi cos, i també amb dibuixos sobre situacions de benestar passades i futures. El tallerista els pregunta què haurien de fer per sentir-se bé. Amb les seves respostes els infants han demostrat que coneixen "hàbits saludables" com menjar bé, banyar-se, beure aigua i fer esport, però en canvi els costa més expressar sensacions plaents, de seguretat o de confortabilitat. Als qüestionaris se'ls demanava que indiquessin una situació que els fa sentir molt bé i que en descrivissin els sentiments. En general, els costava trobar paraules per descriure benestar físic, però mentre a l'escola A les situacions agradables els resultava fàcil imaginar-les, a l'escola B els resultava molt més difícil fer-ho.

6.3 Entrevistes en profunditat

Hem realitzat un total de 8 entrevistes en profunditat, a més de converses telefòniques i intercanvi de correus electrònics amb una mare i converses informals amb un mestre més. Cada trobada ha tingut una durada d'una hora i mitja, aproximadament, i han tingut lloc a l'espai de l'escola, ja que això ens permetia tornar a visitar l'escola per realitzar prospeccions a diferents hores del dia. Totes les entrevistes han sigut personals i s'han desenvolupat en un espai tranquil, sense interrupcions i a porta tancada.

Amb les entrevistes hem pogut aprofundir en molts aspectes, com ara les idees sobre sexualitat dels i les mestres, els seus referents i formació, les seves estratègies a l'aula i les seves necessitats.

Per mantenir l'anonimat de les persones entrevistades en aquest informe, tots els noms han estat canviats per noms ficticis i no s'han relacionat els testimonis, opinions i cites amb l'escola on treballen o porten les seves criatures.

Resultats de l'avaluació: resposta a les preguntes avaluatives

Recuperem les preguntes d'avaluació formulades a l'inici del projecte (punt 5.2. d'aquest informe):

El programa funciona?

El programa s'ha pogut implementar a les dues escoles, tal com s'havia previst.

“Canvis molt petits, però ara hi ha més motivació. A cicle superior es vol augmentar el nombre de tallers”
(Entrevista Isabel, 7/10/19).

El programa ha funcionat en la mesura que s'han assolit gran part dels objectius plantejats i, sobretot, atès que tant l'alumnat com els equips docents i les famílies han col·laborat, s'ha ajustat a la realitat de les escoles. La satisfacció final de les persones implicades ha estat molt alta. En tots els qüestionaris de satisfacció es ressalten aspectes positius, especialment la naturalitat amb la qual es parlava de sexualitat, i es manifesta la voluntat de repetir.

Hem detectat, tanmateix, diferències entre les dues escoles (punt 6.2 d'aquest informe): les condicions materials i socioeconòmiques dels nens i nenes de l'escola B han estat clau per entendre per què aquestes criatures han tingut més dificultats per comprendre i expressar sensacions de benestar. En aquest sentit, es recomana treballar més la comunicació i la valorització de les seves experiències particulars, en molts casos desconegudes per equips docents i educadores. Per tal que les activitats del programa funcionin, és important l'adaptació al context i conèixer de primera mà les necessitats dels i les infants i de les famílies. Evidentment, la disminució de les desigualtats no està a les nostres mans, però l'educació sexual és un dret de tots els infants i per tant és necessari adaptar el programa a la realitat de cada escola.

Les temàtiques abordades són pertinents i rellevants?

Les temàtiques abordades han estat les següents:

Grups de 3è i 4t: plaer, coneixement del cos, valor del cos, límits i respecte, i estereotips de gènere a través dels rols, transsexualitat.

Grups de 5è i 6è: plaer, coneixement del cos, límits i respecte, masturbació, conceptes de normalitat i diferència sexual i transsexualitat.

“Hi va haver un cas d’una nena que té una germana lesbiana i la mare va comentar que va estar molt bé que es parlés d’això a l’aula” (Diari de camp, reunió amb equip docent, 26/06/19).

Totes les temàtiques abordades són rellevants, ja que cap d’aquests temes s’havia tractat abans a l’escola d’una manera explícita i vinculant-los amb la sexualitat, però sense establir una relació inherent amb la reproducció heterosexual. Hem detectat una manca de coneixement del cos, sobretot pel que fa a les vulves, que acostumen a anar associats a valors negatius. Ha resultat molt pertinent treballar el plaer de forma central, vinculant-lo amb el valor del cos propi i amb els límits i el respecte, ja que a l’escola es treballa molt el respecte relacionat amb les normes de convivència, però no específicament amb els cossos i el benestar físic i emocional.

La masturbació es treballa a partir d’un conte on una nena descobreix el plaer. La pertinència d’aquest enfocament es justifica no només perquè el context en què ens trobem és un que reproduceix el model de sexualitat hegemònic, on els cossos de les nenes són menys valorats i el plaer de les dones ha estat històricament invisibilitzat, sinó també perquè les dades més recents mostren que les noies es masturben molt poc i que, fins i tot, masturben primer a altres que a si mateixes¹⁸.

“Van estar molt atents (...) ho van agrair. És un tema que crida molt l’atenció. Després del taller molts nanos van demanar portar a casa el conte dels pingüins”¹⁹ (María José, entrevista 10/10/19).

L’abordatge de la transsexualitat s’ha fet des de la proximitat, amb tota l’efectivitat que això comporta. És un tema rellevant perquè ens porta a treballar moltes qüestions relacionades amb les idees que els nens i les nenes incorporen sobre el cos i el gènere, la qüestió de la segregació entre nens i nenes (present, com ja hem dit, des dels primers anys de primària, i reforçat a través del mobiliari i disposició de l’espai de l’escola), els efectes de la imposició de la “normalitat” i el rebuig de cossos que no s’adapten o no encaixen (incloent-hi cossos amb capacitats i dimensions diverses), etc. No obstant això, la seva pertinència en alguns casos ha resultat qüestionable, perquè pot haver desplaçat altres temes tractats. La recomanació és expandir el taller a dues sessions, perquè es pugui aprofundir en elements amb els quals els costa més connectar-se, com són el plaer i els valors positius o negatius atribuïts al cos i al gènere, i tractar la diversitat de preferències sexuals, la masturbació i la transsexualitat amb referents propers i d’una manera que els interpel·li.

Els continguts dels tallers amb infants estan adaptats a les edats de les criatures i al context de l’escola?

“A [l’escola B] abans es feien uns tallers basats en qüestions biològiques que no anaven bé. Amb el canvi ha anat molt millor” (conversa amb Enric i Àngels, Diari de camp, 15/10/19).

Totes les mestres entrevistades estan d’acord que els nens i les nenes es deixaven “atrapar” pel taller, que estaven molt atentes i aprofitaven molt la poca estona que durava. El llenguatge i les dinàmiques han estat les apropiades per a les edats dels infants.

18 En una enquesta realitzada per SIDA STUDI a joves de primer de Batxillerat, a l’any 2015, ens criden especialment l’atenció les dades sobre masturbació: el 78,6% de noies declara haver masturbat a altres persones, però només el 47,3% declara haver-se masturbat alguna vegada a si mateixes. Per als nois els percentatges s’inverteixen: 52,4% i 89,4% respectivament. (Document consultable a <http://www.sidastudi.org/resources/doc/161124-sida-studi-informe-resultats-comprevenimcomgaudim-14-15-7452791404701936911.pdf> [última consulta 28/10/2019]).

19 Fa referència al llibre *Amb tango són tres* (Richardson i Parnell, 2016, ed. Kalandraka), que explica la història de dos pingüins mascle que es fan parella i incuben un ou.

Pel que fa al context de l'escola, hem detectat diferències entre els dos centres que ens porten a reflexionar sobre la importància de diversos elements que, a priori, excedeixen l'àmbit de la sexualitat. Treballar el plaer i el benestar ha estat més difícil allà on les experiències dels nens i les nenes no encaixen amb els valors atribuïts socialment al plaer i el benestar. També trobem que alguns nens i nenes viuen situacions difícils, cosa que, probablement, determina la seva capacitat per entendre i referenciar experiències corporals i emocionals positives:

“A la tutoria es treballa què és el que t'agrada, el que no t'agrada, què et fa sentir trist, però també és cert que hi ha alumnes que simplement tenen la vida molt difícil. Tenim alumnes que viuen en una habitació, que viuen en un centre... la mare dels quals ha patit abusos per part del pare, que de molt joves s'han fet càrrec de germans o de la casa... Suposo que això té alguna cosa a veure... Estic convençuda que els seus moments de plaer tenen... Però no ho sé” (Entrevista Isabel, 7/10/19).

Què saben nens i nenes sobre sexualitat? Quines preguntes fan? Són capaces de crear significats i interpretar les seves emocions i sensacions? El taller proporciona eines per fer-ho possible?

“El taller que es va fer a 6è, es va quedar curt. Es van fer moltes preguntes. Alguns nens deien que ja ho sabien tot però es va confirmar que no, que miren porno però no saben què fer amb una dona... Per exemple, van preguntar que per què un home volia un consolador. Els va fer reflexionar sobre la igualtat a les relacions” (Entrevista Enric, 15/10/19).

A les entrevistes amb els equips docents, gairebé totes les mestres afirmaven que els nens i les nenes no feien preguntes abans del taller. Només en dos casos (Inés i Carme) afirmen que els seus alumnes pregunten moltes coses i parlen obertament a classe. En un altre cas (Entrevista amb Eulàlia, 10/10/19), la mestra diu que els nens i les nenes no li feien preguntes directament però ella sí que els sentia parlar, sovint amb un vocabulari col·loquial, amb acudits, i veia com dibuixaven penis, en algun cas com a estratègia per molestar alguna companya. Existeix la idea general que els nens i les nenes no s'interessen per la sexualitat abans d'arribar a 5è o 6è, i en alguns casos ni tan sols a aquestes edats (10 – 12 anys). De fet, quan hi ha aquest interès, les mestres expressen que els seus alumnes “estan massa avançats” (Entrevista Inés, 24/10/19). Aquestes idees xoquen amb la reacció de la majoria dels infants durant els tallers: en general estaven molt atents i atentes formulaven moltes preguntes.

El taller dona algunes eines per crear significats. Busca, sobretot, contrarestar idees preconcebudes i obrir espais per a la reflexió. Aquest resultat, però, és molt difícil d'observar a curt termini i difícilment es pot assolir en una única sessió directa amb les criatures. En alguns casos, gràcies a la mestra, s'ha seguit treballant a l'aula i han estat els nens i nenes els que han pres la iniciativa de parlar d'alguns temes:

“El grup va explotar. Tinc una caixa de preguntes que els hi van sortir després del taller (...) Van discutir sobre la transsexualitat, una nena va portar un llibre d'Els cinc on surt un personatge trans (...) També em van demanar parlar de la regla i vaig portar a classe tampons i compreses, sobretot per dir que és normal i no s'ha d'amagar més” (Entrevista Àngels, 11/10/19).

La resta de la comunitat educativa (equips docents i famílies) entenen per què es treballa/treballarà la sexualitat amb els infants i com es farà? Entenen i aproven el programa? El programa cobreix les seves necessitats i els dóna eines?

“Jo crec que vosaltres li heu donat als mestres una altra perspectiva per detectar coses” (Entrevista Maria José, 10/10/19).

“Canvis molt petits, però ara hi ha més motivació. A cicle superior es vol augmentar el nombre de tallers” (Entrevista Isabel, 7/10/19).

La participació en les formacions per a equips docents ha estat molt desigual. Mentre a l'escola B gairebé tot l'equip va participar en l'activitat formativa específica i a la reunió de valoració a final de curs, a l'escola A només sis persones van venir a la formació. També s'han donat situacions molt diferents: a l'escola B la coeducació és present com a tema transversal des de fa dos anys i s'estan prenent diferents iniciatives amb una implicació de tot l'equip docent. D'una banda, algunes mares de nens i nenes de cicle infantil i inicial tenen molt d'interès i han format una comissió de coeducació²⁰. De l'altra, la majoria de famílies de cicle mitjà i superior no coneixen el programa, ja que tenen més dificultats per vincular-se amb el centre (com ja s'ha explicat més amunt, moltes no es poden comunicar en català o castellà o tenen poca disponibilitat horària) i no han pogut assistir a la xerrada orientada a famílies. A causa de les limitacions d'aquesta recerca no hem pogut contactar amb aquestes famílies per conèixer de primera mà les seves motivacions.

Pel que fa a l'escola A, si bé hi ha una sèrie de qüestions que s'estan treballant des de fa alguns anys (referents de dones el dia de la dona treballadora, revisió del joc al pati, entre d'altres), aquest programa va ser una demanda específica de les mestres de 5è i 6è, i creiem que aquest és el motiu pel qual la resta de l'equip docent no se'l va fer seu.

A les entrevistes, les mestres comenten algunes de les seves necessitats: treballar més temes d'identitat trans i LGTB i fer més sessions amb els nens i les nenes (Entrevista Carme, 24/10/19), exemples que es puguin replicar adaptant-los al context (Entrevista Àngels, 11/10/19), referents, contes i materials per treballar a l'aula (Entrevista Eulàlia, 10/10/19).

Ser present durant el taller també ha proporcionat a les mestres eines per treballar la sexualitat, ni que sigui per fer-ne el primer pas: poder parlar obertament, amb naturalitat, i entendre que és un tema pertinent i del que cal parlar-ne a l'aula. El programa, en general, ha resultat ser un petit tast, necessari però insuficient, per integrar l'educació sexual a la quotidianitat de l'aula.

20 Marina Subirats, que ha treballat extensament la coeducació, la defineix com quelcom que “va molt més allà de la escola mixta i planteja la transmissió escolar a nens i nenes de valors i pràctiques que abans es reservaven a cadascun dels sexes, i especialment la revaloració de les actituds i pràctiques de les nenes, que han de ser també inculcades en els nens per a equilibrar-ho que ja ha ocorregut parcialment, la generalització de valors i pràctiques abans considerats masculins a les nenes” (2010, “La coeducación hoy: los objetivos pendientes” Seminario de Formación con el profesorado del Proyecto NAHIKO! 1-2. EMAKUNDE. Vitoria-Gasteiz [Recuperat a https://www.emakunde.euskadi.eus/contenidos/informacion/proyecto_nahiko_formacion/es_def/adjuntos/2010.09.21.marina.subirats.pdf], traducció pròpia).

Conclusions generals

Quin lloc ha de tenir la reproducció en l'educació sexual?

“Però... fer l'amor, és que l'home posi el penis dintre... a on?” (Nena de 10 anys, al final d'un taller. Diari de camp, 22/03/19).

En una formació per a famílies el tallerista va fer la següent pregunta: “Què busquem quan decidim tenir relacions sexuals?”. La resposta va ser unànime: “Plaer”. Tot i que la reproducció té un paper fonamental als llibres de text i les guies mèdiques i que molts materials de suport només aborden la prevenció de l'embaràs i les malalties de transmissió sexual, qualsevol persona reconeix la centralitat del plaer quan parlem de sexualitat. Aquesta centralitat, però, ha estat negada durant dècades, especialment per a les dones. Parlar de reproducció no vol dir necessàriament no parlar de plaer, però la idea que s'apuntala és que l'objectiu principal del sexe és la reproducció dels éssers humans. Aquesta idea permea la societat a molts nivells i té un recorregut històric poc reconegut, l'oblit del qual la fa semblar quelcom natural. És el que Gayle Rubin (1986) va denominar sistema sexe-gènere, “el conjunt de disposicions pel qual una societat transforma la sexualitat biològica en productes de l'activitat humana i en el qual se satisfan aquestes necessitats humanes transformades”²¹.

A més a més, la relació entre sexualitat i infància segueix sent complicada, i ho és precisament perquè es considera que la sexualitat “veritable” és aquella que té a veure amb la reproducció. Per tant, es considera que els nens i les nenes, en tant que persones sense capacitat per reproduir-se, encara no tenen sexualitat. El plaer sexual és vist com un perill, com un risc, i qualsevol manifestació de desig sexual es pot interpretar com un problema (Moore i Reynolds: 2018). La sexualitat és cosa de l'adolescència, la pubertat, on a més a més es mostren actituds pròpies d'un sexe o de l'altre: “són molt competitius, fan bromes de machitos, són molt adolescents” (mestra a reunió amb l'equip docent, 26/06/19).

En l'actualitat, el model de sexualitat coitocèntric i genitocèntric segueix molt present. S'entenen com a “relacions completes” les que acaben amb el coit i l'ejaculació de l'home. Les conseqüències de la reproducció d'aquest model són, entre d'altres, el desconeixement d'uns determinats cossos (sobretot els que tenen vulves, però també els cossos intersexuals i els que no encaixen amb els models biomèdics de normalitat²²), la seva desvalorització, el desterrament de les nenes, les dones, i dels cossos objectes del terriori del plaer, la normalització de la por i el dolor en les relacions, i les violències sexuals.

Aquests són alguns dels motius que ens duen a plantejar-nos quin lloc ha de tenir la reproducció, en quin moment se n'ha de parlar i quin pes han de tenir en relació amb la resta de continguts.

“Com es treballa la reproducció és...”

És funcional.

Introdueixes temes com el plaer, el desig?

No. Com a reproducció única i exclusiva, no. La reproducció humana es pot explicar com la reproducció mamífera. És un acte aïllat. És un tema que després provoca moltes preguntes, intento a partir de les preguntes acompanyar els dubtes... cada grup pot ser molt diferent.

I altres temes, parts del cos sense funció reproductiva, pressió estètica...?

No s'aborda. A veure, si un nen o nena fa una pregunta, jo intento acompanyar, tot i que no sóc experta en el tema. A l'escola no parlem de la masturbació. Perquè parlem de reproducció... a menys que surti del grup i es vagi reconduint... perquè hi ha nens que tenen dues mares... però com a reproducció només es parla de l'aparell reproductor... (Entrevista Inés, 24/10/19).

²¹ Traducció pròpia.

²² Fausto-Sterling: 2006.

Durant els tallers hem pogut observar com els nens i les nenes de 5è i 6è que ja havien treballat la reproducció a classe, havien incorporat missatges coherents amb el model hegemònic de sexualitat. Fins i tot anomenaven els seus genitals “aparell reproductor”. Ens ha sorprès, tanmateix, que als cursos inferiors aquests missatges ja apareixen amb claredat, tot i que encara no adopten, perquè encara no l’han après, el llenguatge biomèdic. Això és possible perquè el món està impregnat de sexualitat, i la sexualitat representada encara és coitocèntrica, heterocentrada i reflecteix les desigualtats entre homes i dones²³.

La reproducció, per tant, no ha de ser el punt de partida de les intervencions, ni ocupar un espai privilegiat respecte d’altres continguts. Centrar-nos en la reproducció ens porta a reafirmar una sexualitat sense plaer, especialment per a les nenes, les dones i els cossos no normatius on el benestar és secundari i difícil de generar i detectar. El coit heterosexual no ha de ser presentat com la culminació de la relació sexual, com una activitat generalitzada i obligatòria, ni de forma explícita ni implícita.

Incorporació dels mandats de gènere: Com es reproduceix l’heterosexualitat i s’invisibilitza la diversitat

Un altre element per a la reflexió és la reproducció de l’heterosexualitat. Si de sexualitat pràcticament ja no se’n parla (i per tant es transmet sistemàticament que es tracta d’un tema tabú), d’opcions sexuals i de relacions no heterosexuales no se’n parla mai. El professorat no heterosexual està invisibilitzat, tot i que l’ambient és de “respecte” i acceptació. Se l’accepta, però no se’n parla.

Quan hem preguntat si hi ha algun mestre o mestra no heterosexual, la resposta ha estat “sí” en alguns casos. Però s’assumeix que “no se’n parla obertament”, és una qüestió que no està sobre la taula o que no s’esmenta. La persona concreta no comparteix detalls sobre les seves parelles, fets tan habituals com explicar les vacances o el que s’ha fet el cap de setmana. Un dels mestres que es defineix com a homosexual, comentava en conversa telefònica que se sent “el bitxo raro”, perquè totes les mestres són heterosexuales, estan casades i tenen fills. Respecte a les nenes i els nens, una de les mestres deia: “A vegades sento que es parla d’un nen com donant per fet, pel seu comportament, que serà gai, i es diu amb neguit, com si això fos un problema” (Entrevista Eulàlia, 10/10/19). En general es considera que és un tema acceptat del qual no cal parlar-ne. Una de les mestres més grans, de fet, explicava que durant la seva joventut, fa més de 20 anys, va saber que hi havia persones que vivien com a lesbianes o com a gais, però que no es parlava obertament del tema. Aquesta situació sembla que no ha canviat:

“També et diré que les persones amb orientació homosexual és perquè ho intueixes, potser has sentit algun comentari... tampoc no ho diuen, tampoc no ho han de fer, ‘hola, sóc homosexual’, però ho saps...” (Entrevista Carmen, 24/10/19).

23 L’estudi realitzat pel grup de recerca AFIN (2019), de la UAB, proposa començar la seva recerca amb alumnes de primària amb una pregunta sobre la reproducció, perquè es tracta del primer coneixement sobre sexualitat que adquireixen els/les nens/es i és la primera pregunta que formulen. Les dades que hem recollit a la nostra recerca i la bibliografia consultada ens duen a no estar d’acord amb aquestes afirmacions. La reproducció és l’únic tema tractat a primària, a 5è i 6è. Per aquest motiu, i per la gran quantitat de missatges que reben de la resta de la societat, els nens i les nenes associen la sexualitat amb la reproducció. En les observacions dels tallers amb nens i nenes de 3r i 4t, no vam percebre que la reproducció tingués un paper central tan clar.

Molts docents consideren que la sexualitat o la diversitat afectivo-sexual no és un assumpte que hagin de tractar amb els nens i les nenes, que són temes que comencen a interessar a partir de la pubertat i que s'han de tractar a 2n cicle de l'ESO (Biosca, 2016). En aquest sentit, hem trobat que l'educació sexual està més acceptada, tot i que la paraula "sexual" és difícil de pronunciar i es posa l'èmfasi en els aspectes més afectius, suposadament no sexuals; però pel que fa a la diversitat de preferència i opció sexual, ens trobem amb la negació. S'argumenta que nens i nenes afronten aquest tema amb naturalitat i per això no fan preguntes, malgrat que en algun cas hem detectat que "al principi" es manifestaven dubtes:

"A la meua classe tenim un nen que té dues mares, i com porten junts des de P3, ho porten amb naturalitat. Potser al principi feien algun comentari, tipus, 'com pot ser?', però ara no" (Carme, 24/10/19).

No parlar-ne reforça la normalització de l'heterosexualitat i la primacia de l'home, és a dir, contribueix a mantenir la discriminació que sosté l'assetjament escolar. "Es tracta d'un discurs de tall lliberal sobre les minories sexuals, que tenen necessitats especials i requereixen atenció específica, ajuda i tolerància, en el marc de la igualtat" (Platero: 2008). Parlar de les "altres" opcions com el calaix de la diversitat, reforça encara més les desigualtats. Aquestes desigualtats es produeixen des dels primers anys d'escolarització, sense que sigui necessari que els nens i nenes es defineixin com a homosexuals, lesbianes o bisexuals. Qualsevol comportament que traspassi les prohibicions o no acati les prescripcions que corresponen a la feminitat o la masculinitat és assenyalat i, en alguns casos, castigat. Moltes mestres ens han traslladat la seva preocupació per la segregació entre nens i nenes, que es dona especialment a partir de 1r curs i a partir de 3è està totalment instaurada i arrelada a l'aula. Són molts els intents i les estratègies que es fan per revertir aquesta separació d'espais, de jocs, d'amistats, de gustos i performativitats, però tot això es treballa sense treure a la llum la qüestió de l'heterosexualitat obligatòria²⁴, la diversitat de famílies existents o les possibilitats múltiples de viure la sexualitat i el plaer.

Parlar facilita les coses. Les experiències d'algunes mestres demostren que com més es parla amb naturalitat dels molts temes que la sexualitat abasta, més preguntes els fan els infants i més resultats es veuen a l'aula. Diverses autores insisteixen que s'ha de parlar de temes com les diferents formes de viure la sexualitat i sobre totes les parts del cos, però sense atribuir-lis funcions reproductives, atès que la infància és un moment de constant exploració (Platero: 2008; Trujillo: 2015; Biosca: 2016; Moore i Reynolds: 2018). No abordar certs temes apuntala encara més els discursos més incrustats a la societat sobre els rols de gènere i la sexualitat normativa. Hem vist com els nens i les nenes, ja en començar l'etapa d'educació primària, a primer curs, tenen molt clar el binarisme de gènere i coneixen les prohibicions i prescripcions que tenen assignades socialment. La insistència dels equips docents en eliminar aquestes diferències i evitar la segregació és constant i té efectes, però en molts casos es queda en elements superficials. La separació entre nens i nenes s'ha d'abordar en un sentit més ampli, tenint en compte la reproducció de l'heterosexualitat. Els nens que demostren algun grau de feminitat són castigats. Les ungles pintades, el cabell llarg o ser un moñas pot convertir el nen en un home no vàlid, associat socialment a l'homosexualitat. També hem de parar atenció al disseny de l'espai, al mobiliari, als materials de suport i als cartells i imatges que es penjen a les aules i les parets de l'escola, a les formes i actituds inconscients a l'hora de tractar o referir-nos a les nenes i als nens... Tots aquests elements només poden ser sensibles amb la desigualtat de gènere i amb la diversitat sexual i corporal si el personal docent i la resta de professionals que treballen als centres educatius tenen la formació suficient per detectar desigualtats i introduir canvis. Aquesta formació ha de ser real, suficient i crítica en matèria de gènere i sexualitat.

24 Aquest concepte el va popularitzar l'autora Adrienne Rich, als anys 90, amb el text "Heterosexualidad obligatoria y existencia lesbiana" (1986), recuperat a <http://www.mpisano.cl/psn/wp-content/uploads/2014/08/Heterosexualidad-obligatoria-y-existencia-lesbiana-Adrienne-Rich-1980.pdf> [última consulta 27/10/2019]. Monique Wittig (2005) també va reflexionar sobre l'heterosexualitat com un sistema que va més enllà de les relacions concretes i que es desplega en tots els àmbits de la vida.

La incorporació dels mandats de gènere té molt a veure també amb els referents que ens són propers. Hem detectat que quan es treballen, de forma conscient o inconscient, referents de dones propers i quotidians no necessàriament vinculats a la reproducció d'éssers humans i als rols i feines domèstiques i de cura, les nenes són capaces d'imaginar-se fent activitats molt més variades. Algunes nenes s'imaginaven fent esports com el surf o viatjant amb les seves amigues, mentre altres es dibuixaven més majoritàriament anant al supermercat, tenint cura de criatures petites o acompanyades de les seves familiars. Les nenes que s'imaginaven fent surf coneixien de primera mà experiències semblants en dones adultes. Els referents són a tot arreu, a la televisió, a la publicitat, als contes i als llibres de text. L'escola ha de contrarestar aquests missatges amb situacions reals i properes.

L'educació sexual dels i les adults/es: una peça fonamental

Totes les persones entrevistades, joves o més grans, han admès una manca absoluta d'educació sexual en les seves formacions com a mestres, però també a les seves pròpies etapes infantil i juvenil. Els i les mestres actuen seguint la seva intuïció, amb els coneixements adquirits amb base en la seva experiència personal. En el seu entorn social mai no s'ha parlat obertament de sexualitat, i per més que s'acceptessin, les sexualitats no heterosexuales o no monògames s'han invisibilitzat. Fins i tot, a la majoria de mestres els costa pronunciar la paraula sexe o concebre les nostres intervencions com a educació sexual sense fer servir altres paraules més acceptades com "afectiva" i "coeducació". Hem trobat alguns casos on la mestra tenia més habilitats per parlar de sexualitat i aquesta naturalitat es transmetia als nens i les nenes, que a més a més resultaven ser més participatius durant el taller: "Al meu grup, com que jo sóc molt clara parlant... però si vas a altre grup potser trobes que el tema és més tabú" (Inés, 24/10/19).

Les professionals entrevistades es van formar en diferents matèries, a part de la diplomatura en magisteri o grau d'educació: sociologia, psicopedagogia, logopèdia, educació especial, entre d'altres. Tres van fer educació física, especialitat en què, si bé es tractava molt per sobre les relacions de gènere (segons el que expliquen, l'única idea que s'els transmetia era que nens i nenes han de fer les mateixes activitats), no treballaven aspectes psicosocials relacionats amb el cos (estereotips estètics, capacitats diverses i desigualtat) ni amb els estereotips de gènere (competitivitat, força masculina versus debilitat femenina, etc.). En cap cas no es tocaven temes relacionats amb la sexualitat durant les seves formacions universitàries.

Aquesta situació no és excepcional, més aviat és la norma en el nostre context. Sánchez y Baena (2017) van realitzar una enquesta a 503 estudiants de diferents graus (educació primària i facultats de ciències) de la Universitat de Murcia amb preguntes bàsiques sobre sexualitat i conclouien que els estudiants del grau de Primària fallen les preguntes més senzilles, els homes tenen més prejudicis masclistes que les dones i les dones menys coneixements fisiològics. Més enllà dels possibles biaixos d'una comparació entre estudiants de ciències (majoria d'homes) i estudiants d'educació (majoria dones), els resultats no sorprenen.

A la pràctica, veiem com l'educació sexual i la reproducció del model hegemònic de sexualitat depèn de la sensibilitat o voluntat personal de cada mestre o mestra. Com hem destacat més amunt, moltes mestres afirmen que el seu grup no parla de sexualitat, no fa preguntes, però quan entrem en detalls comenten que parlen dels genitals, dels cossos (són grassos, petits, etc), dibuixen penis per molestar altres companys/es i fan comentaris constants sobre els rols de gènere. En alguns casos s'assumeix que alguns infants són més precoços que d'altres i que per tant necessiten "parlar més que altres". És el cas, per exemple, de nenes de 5è o 6è que porten roba més estreta (imatge que la indústria de la moda fa servir reiteradament) (entrevista amb Eulàlia, 10/10/19). Aquestes idees, molt establertes socialment, es corresponen amb la concepció biomèdica de la sexualitat, on el cos i el sexe s'entenen com governats per un procés natural de desenvolupament. El cos es desenvolupa fins a assolir les funcions naturals de la pubertat, i el primer determinant funcional del sexe és la reproducció (Moore i Reynolds, 2018: 25).

A les famílies també els costa parlar-ne obertament i consideren sempre que a les seves criatures “encara no els hi toca el tema del sexe” (Núria, en conversa telefònica). Assumeixen que la sexualitat és un assumpte propi de l’adolescència i les pors giren al voltant precisament de certs comportaments o fets relacionats amb la sexualitat (tocar el cul, fer servir llenguatge sexual, fer-se petons a la boca) que en teoria encara “no els hi toca”.

Així mateix, que les famílies puguin resoldre els seus problemes o satisfer necessitats depèn dels seus propis recursos. La Inés, per exemple, ens explicava que tenia tres casos de “nen-nena” i que en un d’ells, un nen que havia fet transició a nena durant l’estiu, la mateixa família s’havia dirigit a una entitat LGTB a demanar suport i acompanyament. Aquest acompanyament no el trobaven a l’escola, tot i que les mestres han demostrat molt d’interès sobre el tema de les identitats sexuals i és quelcom que han valorat molt positivament de les formacions de la prova pilot: “Em considero oberta i receptiva però no estic preparada per acompanyar” (Entrevista Inés, 24/10/19). En definitiva, aquesta manca de suport per part de l’escola (manca de formació, recursos, eines i estratègies) pot generar situacions de desigualtat, ja que la detecció de determinats dificultats i l’acompanyament dels nens i les nenes depèn molt de les possibilitats del seu entorn, que com hem vist està travessat per múltiples factors de desigualtat social, econòmica i cultural.

La potencialitat del plaer

*«Las personas construyen su sexualidad de acuerdo con los patrones culturales en los que están inmersos y viven con culpa las transgresiones, a la vez que sienten como carencias las concreciones que se apartan de los modelos»
(Juliano, 2010)*

Tal com hem explicat en altres apartats d’aquest informe, la connexió amb el plaer i el benestar s’ha posat al centre dels tallers. Hem trobat, però, diferències importants entre les escoles, a causa, com hem pogut inferir, de les diferències del context i de les condicions materials i socioeconòmiques.

L’experiència del plaer va molt més enllà de la sexualitat i, alhora, treballar-la des de la sexualitat ens permet apropar-nos a la materialitat del benestar. En general, el plaer està associat a activitats que requereixen més poder adquisitiu com són les vacances lluny del lloc de residència, el consum de béns en el mercat i l’adquisició de propietats. Nens i nenes de classe baixa, que passen les vacances a la ciutat perquè la família treballa o no es pot permetre viatges, tenen la sensació que “no han fet vacances” i els costa identificar el que fan en el seu temps lliure amb experiències satisfactòries. Per treballar el plaer a l’aula és necessari donar valor a les experiències dels nens i les nenes, dins la seva diversitat.

Per tot el que hem anat afirmant al llarg d’aquest informe, el plaer és un element clau, ja que contraresta el model de sexualitat hegemònic centrat en la reproducció i amb el domini de l’home sobre la dona. En una societat patriarcal, treballar el plaer de les nenes i les dones és una qüestió de justícia social i també una eina efectiva per preparar-les per a l’adolescència i l’edat adulta. Permet contrarestar els valors negatius que els infants ja han incorporat respecte el sexe en general i especialment respecte les vulves. Permet també, entrar directament al nucli del tabú que es transmet als infants ja que el plaer es el tema del que més els hi costa parlar al les persones adultes²⁵. Treballar el plaer en un sentit ampli i amb experiències concretes (dinàmiques que impliquin el cos, l’exploració de sensacions i la seva comunicació) estimula la imaginació i permet que els i les infants creïn significats en comptes de repetir enunciats apresos a l’aula. Parlant sobre les explicacions que les criatures donen sobre les diferències entre nens i nenes, una de les mestres ens explicava que els nens i les nenes “són políticament correctes, diuen el que vols sentir” (Entrevista María José, 10/10/2019). Tractar les diferències (i desigualtats) en un pla més corporal ens pot permetre esquivar aquesta dificultat.

²⁵ Moore i Reynolds (2018) emfatitzen aquesta idea: la innocència de la infància està lligada precisament a la idea del plaer sexual; parlar de plaer sexual amb les criatures pot trencar la seva suposada innocència. AFIN (2019) també afirma que el que molts adults comenten és que els genera certa incomoditat parlar de sexe no reproductiu i sobretot del plaer sexual.

Bibliografía

- AFIN (2019) “SexAFIN: educación afectivosexual y reproductiva en las escuelas de primaria”, revista AFIN, nº 113, pp 1 – 13, recuperat a https://ddd.uab.cat/pub/afin/afinSPA/afin_a2019m4n113iSPA.pdf [última consulta 29/10/2019].
- Ballester Arnal, R. y Gil Llario, M. D. (2006) “La sexualidad en niños de 9 a 14 años”, *Psicothema*, Vol. 18, nº1, pp. 25-30.
- Butler, Judith (1990) *El género en disputa: El feminismo y la subversión de la identidad*, Barcelona: Paidós.
- Biosca, Eloi (2016) *Per la corda fluixa. Respostes davant el repte i el risc de ser docent i LGBT*, Barcelona: Bellaterra.
- Bourdieu, Pierre (2008 [1980]) *El sentido práctico*, Madrid: Siglo XIX.
- Crenshaw, Kimberlé Williams (2012 [1991]) “Cartografiando los márgenes. Interseccionalidad, políticas identitarias, y violencia contra las mujeres de color” a Platero, R.L. *Intersecciones: cuerpos y sexualidades en la encrucijada*, Barcelona: Bellaterra, pp. 87 – 124.
- Díaz de Greñu, Domingo, S. i Anguita Martínez, R. (2017) “Estereotipos del profesorado en torno al género y a la orientación sexual”, *Revista Electrónica Interuniversitaria de Formación del Profesorado*, 20(1), 219-232.
- Epstein, Debbie i Johnson, Richard (2000) *Sexualidades e institución escolar*, A Coruña: Morata.
- Fausto-Sterling, Anne (2006 [2000]) *Cuerpos Sexuados. La política de género y la construcción de la sexualidad*, Barcelona: Melusina.
- Fernández Molina, M., Almario, S., Del Valle-Prieto, G., Falder, T., García-Carrasco, A., Gómez-Pacheco; Á. (2016) “Necesidades afectivas y sexualidad. Una propuesta de intervención para educación infantil”, *RELAdEI 7.1, Neurociencias y Educación infantil*, enero 2018, pp. 141 – 156.
- Foucault, Michael (2005 [1976]) *Historia de la sexualidad Vol.I. La voluntad de saber*, Madrid: Siglo XIX.
- Goffman, Erving (2006 [1975]) *Frame analysis. Los marcos de la experiencia*, Madrid: Siglo XIX.
- González, Anastasia (2018) “Gestiones de la (a)sexualidad infantil. Una lectura del campo de las investigaciones en ciencias sociales en el ámbito latinoamericano” *Civitas, Rev. Ciênc. Soc.* [online]. 2018, vol.18, n.1, pp.138-152. ISSN 1519-6089.
- Guasch, Oscar (1993) “Para una sociología de la sexualidad”, *Reis: Revista española de investigaciones sociológicas*, N.º 64 (1993), pp. 105-122.
- Haraway, Donna J. (1995 [1991]) *Ciencia, cyborgs y mujeres. La reinención de la naturaleza*, Madrid: Cátedra.

Juliano, Dolores (2010) “El cuerpo del guerrero. El modelo perverso”, en *Antropología, género, salud y atención*, Barcelona: Bellaterra, pp. 317 – 327.

Martínez, J.-L., Vicario-Molina, I., González, E., & Ilabaca, P. (2014) “Sex education in Spain: the relevance of teachers’ training and attitudes / Educación sexual en España: importancia de la formación y las actitudes del profesorado”, en *Infancia y Aprendizaje*, 37(1), 117–148.

Mauss, Marcel (1979 [1935]): *Sociología y Antropología*, Madrid: Tecnos.

Moore, Alison i Reynolds, Paul (2018) *Childhood and Sexuality*, *Studies in Childhood and Youth*, https://doi.org/10.1057/978-1-137-52497-3_1.

Platero, Lucas (2008) “La Homofobia como elemento clave del acoso escolar homofóbico. Algunas voces desde Rivas Vaciamadrid”, *Psicológica*, nº 94, pp. 71-83.

Podems, Donna (2010) “Feminist Evaluation and Gender Approaches: There’s a Difference?” a *Journal of MultiDisciplinary Evaluation*, Vol. 6, Nº 14.

Sánchez Escámez, A. i Baena Sánchez, M.J. (2017) “Comparativa entre estudiantes de Grado en Educación Primaria y alumnos de Facultades de Ciencias de la Universidad de Murcia como base para instaurar educación sexual en los centros formativos”, *Revista de Investigación en Educación*, nº 15 (2), pp. 143-156.

Rubin, Gayle (1986) “El tráfico de mujeres: notes sobre la ‘economía política’ del sexo”, *Nueva Antropología* [en línea], VIII(30), 95-145 ISSN: 0185-0636. Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=15903007> [última consulta 27/11/19].

Sielbeck-Bowen, K.A., Brisolaro, S., Seigart, D., Tischler, C., Whitmore, E. (2002) “Exploring Feminist Evaluation: The Ground from Which We Rise” en *New Direccions for Evaluation*, nº 96.

Trujillo, Gracia (2015) “Pensar desde otro lugar, pensar lo impensable: hacia una pedagogía queer”, *Educ. Pesqui.*, Sao Paulo, v. 41, n. especial, pp. 1527 – 1540, dez. 2015.

Wittig, Monique (2005) *El pensamiento heterosexual y otros ensayos*, Madrid: Egales.